

Тимчук Л.І.

Освіта дорослих у навчальних закладах системи ліквідації неписьменності в Україні (20-30-і роки ХХ століття)

Тимчук Людмила Іванівна, кандидат педагогічних наук, доцент кафедри загальної та соціальної педагогіки Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича, м. Чернівці, Україна

Анотація. Виходячи з актуальності проблеми неписьменності на сучасному етапі, звернено увагу на доцільність вивчення історичного досвіду, досягнень та уроків кампанії з ліквідації неписьменності в Україні 20-30-х років ХХ ст. Розкрито сутність сформованої на той час системи освіти дорослих, реалізація і дотримання якої значною мірою забезпечила успіх боротьби з неписьменністю та підвищення освітнього рівня населення. Охарактеризовано різні типи навчальних закладів системи лікнепу: пункти ліквідації неписьменності (школи грамоти), школи для малописьменних, гуртки індивідуально-групового навчання, недільні школи, гуртки самоосвіти.

Ключові слова: історія освіти дорослих, ліквідація неписьменності, система загальної освіти дорослих, типи навчальних закладів системи лікнепу

Актуальність проблеми. На різних етапах історичного розвитку суспільства одним із актуальних залишалося питання письменності населення. Його вирішення складало вихідну, ключову позицію здійснення усіх суспільних реформ і реалізації соціальної політики. Адже письменність (грамотність) визнана не тільки одним із фундаментальних прав людини і основою будь-якого навчання, а й потужним засобом підвищення рівня життя населення.

Попри високий рівень розвитку сучасної цивілізації, суцільну глобалізацію та інформаційну революцію, однією з гострих проблем людства залишається проблема неписьменності. За даними ЮНЕСКО, сьогодні у світі кожна п'ята доросла людина, а це всього близько 771 мільйона осіб, є неписьменною. Йдеться як про функціональну, так і про абсолютну неписьменність. Тобто, неписьменними вважають тих, чиї навички письма та читання, попри навчання у школі, залишилися на рівні другого класу, а також тих, хто ніколи й не вчився читати та писати [10, с. 136].

За даними ЮНЕСКО, у всьому світі близько 72 мільйони дітей зовсім не відвідують школу. Ця проблема особливо гостро відчувається не тільки в країнах Африки, де кожна третя дитина не має можливості навчатися. Явище неписьменності, як засвідчують аналітичні звіти ЮНЕСКО, присутнє й у високо розвиненій Європі. У Німеччині, зокрема, напередодні виборів до Бундестагу з'ясували, що майже 750 тисяч виборців не зможуть скористатися своїм громадянським правом через неписьменність [5].

Рівень письменності серед українського населення наразі є досить високим. В Україні заданий досить високий стандарт: на рівні конституційного законодавства й узятих міжнародних зобов'язань, середня освіта в нашій державі є обов'язковою і безкоштовною. Водночас, велика кількість дітей шкільного віку залишаються неохопленими навчанням у загальноосвітніх школах. Як зазначається у Доповіді, представленій Україною до Універсального періодичного огляду ООН (Універсальний періодичний огляд – запроваджена в 2006 р. нова система моніторингу прав людини Ради ООН з прав людини, яка спрямована на покращення ситуації з правами людини в кожній зі 193 країн-членів ООН), наша держава не здійснює належним чином аналіз причин цієї проблеми й відповідне реагування. На даний час відсутня офіційна державна статистична інформація щодо кількості дітей шкільного віку, неохоплених навчанням у загальноосвітніх навчальних закладах, та

причин, з яких це сталося. Критерії, за якими відбувається збір даних щодо причин невідвідування навчального закладу, включають наступні: «за станом здоров'я», «навчаються у спеціальних закладах для дітей, які мають вади розумового розвитку», «навчаються професії без здобуття повної середньої освіти» та «з інших причин». Практично відсутній збір даних і належне реагування щодо охоплення середньою освітою дітей ромської національності, біженців та шукачів притулку, дітей, сім'ї яких перебувають на обліку як кризові, знаходяться за межею бідності й т.ін. Хоча саме діти з цих груп мають особливі проблеми з доступом до загальної середньої освіти [3].

Загрозлива тенденція збільшення числа дітей, які не відвідують школи, з року в рік стає очевиднішою. Таке покоління, дорослішаючи, поповнює ряди «неписьменних», «неграмотних» верств населення, яких суспільство розміщає на найнижчому рівні соціальних сходів й призначає їм певне місце в професійній структурі. Неписьменна людина займається діяльністю, яка не потребує умінь читати-писати-рахувати, вона також не виконує свої громадянські обов'язки, адже ніхто її цьому не навчив та не вимагає від неї цих знань і дій. Неписьменна людина живе в так званій культурній глухоті, вона не розуміє, що її діяльність покликана трансформувати життя, покращити його умови. Неписьменна людина, не маючи змоги структурно сприймати дійсність, навіть не уявляє собі, що має право голосу, може активно й свідомо брати участь у суспільному житті й творенні власного добробуту.

Зважаючи на масштаби проблеми неписьменності в сучасному світі, одним із завдань розвитку людства в новому тисячолітті ЮНЕСКО визначила ліквідацію неписьменності, про що йдеться, зокрема, в Резолюції 56/116 Генеральної Асамблеї ООН: ліквідація неписьменності є фундаментальним аспектом для розвитку навчання впродовж усього життя, тому важливо створити умови для того, щоб в ХХІ столітті кожна молода людина, кожен дорослий в усьому світі могли отримати елементарні знання, необхідні для повноцінного життя та подолання повсякденних життєвих труднощів [10].

У контексті нинішньої актуальності питання боротьби з неписьменністю варто згадати про історичний досвід, досягнення та уроки масштабної кампанії з ліквідації неписьменності, яка відбувалася в Україні 20-30-х років ХХ ст. Цій проблемі присвячені ґрунтовні

дослідження істориків А. Воронця, В. Гололобова, О. Іванової, В. Оніщук та ін.

Історико-педагогічний аналіз означеного процесу є у працях Л. Березівської, Н. Баловсяк, О. Бойко, Л. Гаєвської, Н. Кротік, М. Кузьменко, Л. Потапової, Н. Побірченко, О. Сухомлинської, С. Цвірова та ін.

Формулювання цілей статті. Предметом нашої уваги є сформована в процесі ліквідації неписьменності своєрідна система освіти дорослих, реалізація і дотримання якої значною мірою забезпечило успіх боротьби з неписьменністю та сприяло підвищенню освітнього рівня населення.

Виклад основного матеріалу. З історичних джерел відомо, що в 1920-х роках в Україні, як і в інших республіках тодішнього Союзу РСР, здійснювалась широка програма розбудови економічного, духовного й культурного життя на нових, соціалістичних засадах, які накреслила правляча комуністична партія і радянська влада. Чільне місце у цій програмі займали питання розбудови нової системи загальної і професійної освіти, оскільки для побудови нового суспільства потрібне було освічене населення, здатне збільшувати виробничий потенціал і могутність держави. Але розпочинати здійснення намічених планів у галузі освіти було надзвичайно важко і складно. Однією з причин цього стала масова неписьменність населення, що не тільки залишилась у спадщину від старого суспільства, а загострилась внаслідок складної військово-політичної та соціально-економічної ситуації, що склалася після громадянської війни.

З метою подолання масової неписьменності й підвищення освітнього рівня населення більшовицька партія розгорнула масштабну культурно-освітню кампанію, що в історії отримала назву ліквідації неписьменності.

У травні 1920 р. IV Всеукраїнський з'їзд рад видав постанову про боротьбу з неписьменністю. Через рік, 21 травня 1921 р., вийшла постанова Ради народних комісарів (РНК) Української Соціалістичної Радянської Республіки «Про боротьбу з неписьменністю», що продублювала декрет РНК Російської СФРР від 26 грудня 1919 «О борьбе с неграмотностью» і тим самим надала йому чинності на території УСРР. Згідно з декретом РНК РСФРР населення країни віком від 8 до 50 років, яке не вміло писати та читати, було зобов'язане навчатися грамоті, а писемне - в порядку трудової повинності (з оплатою педагогічної праці за нормами працівників освіти) – зобов'язувалося навчати грамоті неписьменних. Особи, які ухилялися від цієї повинності або перешкоджали неписьменним навчатися, притягалися до кримінальної відповідальності. Неписьменні робітники, які навчалися грамоті, звільнялися на 2 години з роботи для навчання зі збереженням оплати праці [6;7].

Для проведення занять з ліквідації неписьменності надавалися приміщення – народні будинки, клуби, церкви й навіть приватні будівлі та кімнати на промислових підприємствах і управлінських закладах.

Навчання неписьменних здійснювалося через мережу спеціально для цього створених навчальних закладів, які забезпечували елементарну грамотність широких верств населення. Серед них розрізняли декілька типів: школи грамоти або лікнепи, школи для малописьменних, гуртки поодинокі-групового (інди-

видуально-групового – Л.Т.) навчання та недільні школи [1, с. 8].

Школи грамоти або лікнепи були основним типом навчального закладу в справі ліквідації неписьменності населення і першим ступенем освіти дорослих. Ці установи охоплювали дорослих і підлітків, які не вміли читати й писати взагалі, а також тих, хто знав букви, але не володів навичками читання [1, с. 8].

Діяльність лікнепів спрямовувалася на вирішення таких завдань: 1) дати можливість оволодіти технічними навичками читання, письма й лічби (в межах програми школи грамоти); 2) спонукати до подальшого закріплення грамотності й залучення до суспільно-політичного життя [1, с. 8].

Залежно від місця розташування та контингенту учнів, лікнепи розділялись на чотири типи. До перших двох належали школи грамоти для дорослих у селах і містах. Третій і четвертий типи також були сільськими та міськими, але для підлітків [2, с. 43].

Термін навчання в першому та другому типах лікнепів (для дорослих) складав 6 місяців з 9-ти годинним робочим тижнем, і 3 місяці за умови щоденної роботи, крім неділі. Період навчання у школах третього та четвертого типів (для підлітків) тривав 7 місяців з 12-ти годинним тижневим навантаженням і 5 місяців із щоденними заняттями. Загальний курс навчання в установах для дорослих складав 216 годин, а для підлітків – 260 год.

Кожен з типів лікнепів мав свій нахил у програмі навчання, що визначалося типом поселення, де відкривалася школа. Так, у сільських школах грамоти програма мала сільськогосподарське спрямування, в міських – індустріальне [4, арк. 107].

Залежно від джерел фінансування, лікнепи належали або до органів народної освіти, або до громадських організацій. Варто зазначити, що школи громадських організацій не завжди піддавалися загальній типології, подекуди мали відмінності, які, водночас були несуттєвими, наприклад, стосувалися терміну навчання. Здебільшого за навчальними програмами й формами роботи вони наближались до державних шкіл.

Період навчання у лікнепах України в основному тривав: у сільській місцевості – від жовтня до початку весняно-польових робіт, у містах – цілий рік. Планами лікнепу передбачалось проводити 2 випуски на рік. Критеріями успішного закінчення навчання у школі грамоти були: 1) уміння повільно прочитати простий, ясний шрифт із розумінням прочитаного; 2) уміння коротко записати, доступно для розуміння інших, свою думку [1, с. 8].

Перший досвід організованої роботи з ліквідації неписьменності дорослого населення вказав на виникнення ще однієї важливої проблеми – появи рецидиву неписьменності. В осіб, які закінчили школу лікнепу, отримані знання (зокрема уміння читати, писати, рахувати) не завжди закріплювалися, люди їх просто забували, знову потрапляючи до числа неписьменних. Щоб уникнути цього явища, необхідна була подальша освітня робота з випускниками лікнепу. З цією метою їх залучали до сільбудів, хат-читалень, бібліотек. Однак, найбільш радикальним засобом боротьби з рецидивом неписьменності, який охоплював майже 50% випускників лікнепів, було створення спеціальних шкіл для

малописьменних. Про це, зокрема, йшлося на IV сесії Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету (ВУЦВК) у листопаді 1923 р., на якій була прийнята постанова з наступним формулюванням: «...З метою подальшого підвищення культурного й загальноосвітнього рівнів населення та запобігання явищ рецидиву неписьменності, відкрити в 1923/24 навчальному році 1 тис. 700 шкіл для малописьменних» [9].

Школа малописьменних була безпосереднім продовженням школи грамоти, а за змістом навчання – початковою загальноосвітньою школою дорослих. Перед такими закладами ставились завдання дати дорослій малописьменній людині мінімум навичок з читання, письма, лічби, роботи з книгою, газетою, картою, необхідний для того, щоб розбиратися у питаннях соціалістичного будівництва й активно в ньому брати участь [1, с. 9].

За своїми завданнями школа для малописьменних завершувала й закріплювала ту роботу, яку здійснювала школа грамоти. Разом зі школою грамоти вони утворювали підготовчу ступінь загальної освіти дорослих.

Контингент школи малограмотних складала: 1) особи, які раніше вже навчалися, але з різних причин забули те, що вчили; 2) самоучки, або ті, хто вчився з переборами. Часто учнями таких шкіл ставали дорослі, які з власної ініціативи прагнули оволодіти елементарною грамотою, мали потребу в підвищенні навичок читання книги, газети, написання ділових паперів, листів, підрахунку кількісних показників свого господарювання, виробничої діяльності тощо [1, с. 9].

Організація і методика навчання в школах для малописьменних були такими ж, як у лікнепах. Користувались вони тим же статусом і правами.

До середини 1920-х років для підвищення освітнього рівня міського населення існували недільні школи. Одні з них працювали три рази на тиждень за програмою шкіл малописьменних, а інші переходили на гуртковий характер роботи й ставали доповненням до шкіл малописьменних. Ці школи, як правило, працювали в неділю і навчалися у них ті, хто закінчив лікнеп, але не мав можливості відвідувати школу в інші дні. До середини 1920-х років більша частина недільних шкіл трансформувалася у школи малописьменних.

У 1923/24 н.р. із розгортанням масової роботи з ліквідації неписьменності серед дорослого населення і підлітків та з набуттям і узагальненням першого досвіду стало очевидним, що лікнепи не можуть охопити все неписьменне населення. Особливо тих, хто проживав на значній відстані від місць розташування шкіл грамоти. В першу чергу це стосувалося хуторів та невеликих сіл. Тому з 1924-1925 н.р. в сільських районах багатьох губерній набуває розповсюдження така форма роботи з неписьменними, як індивідуально-групове навчання. Її суть полягала в тому, що навчання з кількох або навіть з одним неписьменним ліквідатори неписьменності проводили в себе вдома або в будинку одного з учнів. «Ліквідаторами» або груповодами призначалися сільською радою її активісти з числа більш освічених і придатних до цієї роботи людей. Загальне керівництво освітнім процесом, забезпечення груповодів необхідною літературою і навчальним приладдям здійснювали вчителі місцевих шкіл.

Незважаючи на популярність і доступність (територіальну, економічну та ін.), індивідуально-групове навчання не було позбавлене суттєвих недоліків, серед яких – низький рівень викладання, несистематичність, незабезпеченість навчальною літературою і обладнанням. Учителями зазвичай були молоді люди, комсомольці, готові безкоштовно працювати, хоча з них окремі й самі не мали повної початкової освіти.

Своєрідними культурно-освітніми навчальними закладами були гуртки самоосвіти. Як правило, вони діяли на підприємствах та в організаціях. Особливо багато їх існувало в Харкові, Києві, Чернігові, Волині.

У підвищенні загальноосвітнього рівня населення значна увага приділялася і самостійній роботі. З цією метою передбачалось видання газет та журналів. Так, 5 квітня 1927 р. була прийнята постанова Народного комісаріату освіти УСРР про видання журналу для малописьменного населення села тиражем 25 тис. примірників. У тому ж році Наркомат освіти звертається до РНК УСРР з проханням виділити дотації для розширення тиражу цього видання [4, арк. 11]. У цей час для малописьменного населення УСРР вже виходили журнали «Сільський будинок» та «Самоосвіта». Подібні видання на своїх рідних мовах одержували польська та єврейська національні громади. Для учнів малописьменних шкіл у 1926 р. було видано чотири підручники, які вийшли масовим тиражем українською, російською, німецькою, польською та єврейською мовами. Велику роль, як у пропаганді наукових знань, так і в самостійній роботі, відігравали газети, які видавались республіканським та місцевими товариствами «Геть неписьменність»: «Радянське будівництво» - додаток до газети «Вісті» (Харків), «Геть неписьменність» (Харків), «Долой неграмотність» (Миколаїв), «За грамоту» (Харків), «За письменність» (Київ), «За суцільну письменність» (Одеса), «На штурм неписьменності» - додаток до газети «Плуг і молот» (Суми). Усього в республіці публікувалось 14 таких видань.

Висновки. Отже, з метою ліквідації масової неписьменності населення та в пошуках шляхів зниження її рецидиву й подальшого підвищення освітнього рівня населення, в Українській республіці використовувалися різні заходи та форми організованої роботи з малописьменними. Значного поширення набули навчальні заклади системи ліквідації неписьменності (школи грамоти або пункти лікнепу; школи для малописьменних; гуртки індивідуально-групового навчання; недільні школи; гуртки самоосвіти), які вважалися школами 1-го ступеня – для неписьменних з трирічним терміном навчання і для письменних з дворічним терміном навчання. Діяльність закладів освіти дорослих визначалася сукупністю взаємодіючих чинників, які обумовлювали вибір типу школи, встановлення її структури, цілей, завдань, змісту освіти в ній і т.ін. Найбільш важливими з них виділяємо наступні: рівень грамотності й освіти всього населення країни, на даній території і окремих соціальних груп; потреби й вимоги виробництва, суспільно-політичного і культурного життя; потреби, пов'язані з розвитком особистості, задоволенням її різних запитів та інтересів; матеріальні можливості держави; особливості режиму трудової діяльності населення; особливості окремих груп населення.

Створення шкіл із надзвичайно скороченими термінами навчання, на низькій загальноосвітній базі учнів, з максимальним ущільненням, скороченням і спрощенням змісту освіти сприяло підвищенню загальнокультурного, освітнього та професійного рівня широких верств населення, задоволенню різноманітних

запитів і потреб як окремої особистості, так і суспільства в цілому. Критичний аналіз та осмислення історичного досвіду може принести вагомий суспільний результат в справі розбудови стратегії і методології освіти дорослих як основного механізму реалізації концепції навчання людини впродовж усього життя.

ЛІТЕРАТУРА

1. Голант Е., Ширяев Е. Школьная работа со взрослыми. Рабочая книга для педтехникумов. – Москва - Ленинград: Государственное издательство, 1929. – 240 с.
2. Гололобов В.М. Ліквідація неписьменності серед дорослого населення України у 20-х роках [Текст]: дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Гололобов Віктор Михайлович; Харківський держ. політехнічний ун-т. - Х., 1998. - 179 арк.
3. Доповідь, представлена до Універсального періодичного огляду Організації Об'єднаних Націй. Чотирнадцята сесія Ради з прав людини ООН з Універсального періодичного огляду (другий цикл) // URL: helsinki.org.ua/files/docs/1335193381.doc
4. Звіти про організацію лікнепів, розклад і програми навчання у пунктах ліквідації неписьменності // Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. - Ф.р. 166, оп.7, спр.247, ч.2, арк.107.
5. І в Європі є неписьменні // <http://www.dw.de>
6. Массовое просвещение в СССР (К итогам первой пятилетки). – М.-Л.: Соцэкгиз, 1933. – 453 с.
7. Мовчан О.М. Ліквідація неписьменності (лікнеп), кампанії лікнепу в УСРР-УРСР // Енциклопедія історії України: Т. 6: Ла-Мі / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. - К.: В-во «Наукова думка», 2009. – 790 с.: іл. – URL: http://www.history.org.ua/?termin=Likvidatsiya_nepismennosti
8. О ликвидации безграмотности среди населения РСФСР: Декрет Совета Народных Комиссаров 26 декабря 1919 г. России // Музей истории профессионального образования. – 2010. URL: http://museum.profedu.ru/index.php?option=com_content&view=article&id=80:-1-r-26-1919-&catid=18:2008-12-11-11-54-51&Itemid=51
9. Постанова IV сесії ВУЦВК //Комуніст. – 1923. – 6 листопада.
10. Delors J. La educaciyn encierra un tesoro. Informe a la UNESCO de la Comisiyn Internacional sobre la Educaciyn para el siglo XXI, presidida por Jacques Delors. Paris: UNESCO, 1996. – 358 p.

REFERENCES (TRANSLATED AND TRANSLITERATED)

1. Golant Ye., Shiryayev Ye. School work with adults. Workbook for pedagogical technical school. – Moskva - Leningrad: State publishing, 1929. – 240 p.
2. Hololobov V.M. The elimination of illiteracy among the adult population of Ukraine in the 20s [Tekst]: dis. cand. hist. sc.: 07.00.01 / Hololobov Viktor Mykhaylovych; Kharkiv State Polytechnic University. – Kh., 1998. – 179 p.
3. A report presented to the Universal Periodic Review of the United Nations. The fourteenth session of the UN Human Rights Council on the Universal Periodic Review (second cycle) / URL: helsinki.org.ua/files/docs/1335193381.doc
4. Reports on the organization of educational program, curriculum and training programs in the areas of literacy // Central State Archives of higher authorities and government of Ukraine. – F.r. 166, des. 7, case 247, part 2, sheet 107.
5. Even in Europe exist illiterate / URL: <http://www.dw.de>
6. Mass education in the USSR. – M.-L.: Sotsekgiz, 1933. – 453 p.
7. Movchan O.M. The elimination of illiteracy (literacy campaign) campaign literacy classes in the USSR / Encyclopedia of History of Ukraine: Vol. 6. La Mi / ed. V.A. Smoliy (Chairman) and others. National Academy of Sciences of Ukraine. Institute of History of Ukraine. – K.: Pub. house «Naukova dumka», 2009. – 790 p.: il. – URL: http://www.history.org.ua/?termin=Likvidatsiya_nepismennosti
8. On the elimination of illiteracy among the population of the Russian Federation: Decree of the Council of People's Commissars of December 26, 1919 Russia // Museum of the History of professional education. – 2010. URL: http://museum.profedu.ru/index.php?option=com_content&view=article&id=80:-1-r-26--1919-&catid=18:2008-12-11-11-54-51&Itemid=51
9. Resolution of IV session of the VUTSVK //Komunist. – 1923. – November 6.

Тымчук Л.І.

Образование взрослых в учебных заведениях системы ликвидации безграмотности в Украине (20-30-е годы XX века)

Аннотация. На основе анализа масштабов проблемы безграмотности на современном этапе обращено внимание на целесообразность изучения исторического опыта, достижений и уроков кампании по ликвидации безграмотности в Украине 20-30-х годов. Раскрыта сущность сложившейся на то время системы образования взрослых, реализация и соблюдение которой в значительной мере обеспечила успех борьбы с безграмотностью и повышения образовательного уровня населения. Охарактеризованы разные типы учебных заведений системы ликбеза: пункты ликвидации безграмотности (школы грамоты), школы для малограмотных, кружки индивидуально-группового обучения, воскресные школы, кружки самообразования.

Ключевые слова: история образования взрослых, ликвидация безграмотности, система общего образования взрослых, типы учебных заведений системы ликбеза

Tymchuk L.I.

Education of adults in educational establishments of the system of liquidation of illiteracy in Ukraine (20-30th XX of century)

Abstract. Coming from actuality of problem of illiteracy on the modern stage, paid attention to expediency of study of historical experience, achievements and lessons of campaign from liquidation of illiteracy in Ukraine of 20-30th of XX of century. Essence of the system of education of adults formed by then is exposed, realization and the observance of that largely provided success of fight against illiteracy and increase of educational level of population. The different types of educational establishments of the system of campaign against illiteracy are described: points of liquidation of illiteracy (schools of deed), school for of little education, groups of individually-group studies, sunday-schools, groups of self-education.

Keywords: history of adult education, liquidation of illiteracy, system of universal education of adults, types of educational establishments of the system of campaign against illiteracy